

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1974

ПЕРШЕ
ВИДАННЯ
«КОВЗАРЯ»
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

В. С. БОРОДІН

ПЕРЕДМОВА
ДО
ФАКСИМІЛЬНОГО
ВИДАННЯ
«КОВЗАРЯ»
1840
РОКУ

III
70403-020
M205(04)-74 30-74

© Видавництво «Ліній», Київ, 1974

Перша книжка Шевичка —
«Кобар» — вийшла в світ майже
в день других похован його вквину
з кривагва. Не була чи не нацвѣтлѣта,
нацвѣтлѣта доба жвгтра поета,
ти «незабвенные. золотые дни» (V, 59)¹,
они начанна в Акадѣмї мстечуге,
Шевичко. Поене
зйоранн
теорїе
н 6-ту томк.
т. 5.
К., Вид-во
АН УРСР,
1963—1964.
(Тут і далї
в дужках
русською
позначається
том,
арабською —
сторїнка
вданнѣ).

Перший же рік навчання в Акадѣмїї
мстечуге ein одержжжж за пусжжон
з натїпу спїбнї медаль — першї свою
медаль, за якою нортм бїде друга,
третя... Він сповнений надї на
вїдряджжжнѣ до Італї.
Пшугжч поемж «Катерїна», поет
занатїге в І. Сошенка: «А посажуай,
Соха, чи єоно там до надї бїде?» —
«Ла одеченсь ту, кажж, з єоїтм
вїршакжж,— спрмѣ на нвого Сошенко.—

у виданні «Кобзаря» навряд чи обмежувалася тільки допомогою в прочитанні нерозбірливих рукописів Шевченка. Її підстави припускає, що ініціатива видання «Кобзаря» належить передусім Гребінці. Саме він подавав рукопис «Кобзаря» до цензурного комітету. У спогадах Мартоса, написаних тоді, коли вже ні Шевченка, ні Гребінки в живих не було, роль останнього в справі видання «Кобзаря» применшена, тоді як власна роль автора мемуарів, навпаки, перебільшена.

Документальними джерелами для висвітлення цензурної історії «Кобзаря» є відповідні записи в реєстрах Петербурзького цензурного комітету. З реєстру рукописів, розглянутих 1840 року, видно, що перша збірка Шевченкових поезій була подана до цензури 7 березня під назвою «Кобзарь, малороссийские песни и стихотворения». Рукопис цей мав 20 сторінок і надійшов від С. Гребінки. Цензор Корсаков схвалив збірку 7 березня, того ж числа її було повернуто з комітету і видано Іванові Левченку¹.

Майже одночасно з «Кобзарем» проходив цензуру альманах «Ластівка». Записи про нього зроблено в реєстрі

Центральний
державний
Історичний
архів
СРСР
(далі ЦДІА
СРСР),
ф. 777, оп. 27,
№ 204,
арк. 7 —
зв. 8; ф. 772,
оп. 1,
№ 1298,
арк. 161.

безпосередньо після записів про «Кобзар». Альманах було подано до цензурного комітету під назвою «Малороссийский сборник» (назва «Ластівка» прийнята була вже в коректурі). Він надійшов до цензурного комітету 12 березня 1840 року¹. Цензор Корсаков приблизно одночасно читає «Кобзар» і твори Шевченка, вміщені в альманасі Гребінки. Корсакова було призначено стороннім (позаштатним) цензором Петербурзького цензурного комітету 20 лютого 1835 року на клопотання його брата М. Дундукова-Корсакова, який був куратором Петербурзької шкільної округи й головою цензурного комітету².

Цю посаду Корсаков обіймає до кінця життя, сполучаючи обов'язки цензора з літературною діяльністю. Під опікою брата-начальника його становище на новому місці служби було не з гірших. Цензор Петербурзького цензурного комітету О. Нікітенко писав про Корсакова: «Литераторы часто употребляют его как свое орудие [...]. Ему многое сходит с рук, от чего не поздоровилось бы другим. Хорошо имеет начальником брата»³. Серед деяких сучасників Корсаков набув репутації цензора, здатного відстоювати

1
ЦДІА
СРСР,
ф. 777,
оп. 27,
№ 27,
арк. 7 —
зв. 8.

Там же,
ф. 772, оп. 1,
№ 742,
арк. 1—7 зв.,
15—15 зв.

3
А. В.
Нікітенко.
Дневник, т. 1.
М., Гослитиздат,
1955,
стор. 244.

шкільного товариша по Ніжинській гімназії вищих наук М. Прокоповича та інших (жоден з цих примірників не зберігся). Тоді ж, очевидно, одержав «Кобзаря» і його автор.

3

Не всі випущені в світ примірники «Кобзаря» були однакові за обсягом. В одних було зроблено менше купюр, в інших — більше; перші відповідно мали 115 сторінок (1471 рядок), другі — на одну сторінку менше — 114 (1429 рядків).

Примірників з меншою кількістю купюр було, слід гадати, зовсім небагато, на що виразно вказує та обставина, що аж до найостаннішого часу вони не траплялися дослідникам. Тільки 1961 року один із таких примірників виявлено у відділі рідкісних книжок Наукової бібліотеки Ленінградського університету (шифр Е І 4523, інв. № 18786)¹. Він відрізняється від звичайних примірників насамперед тим, що містить повний, без жодних купюр, текст поеми «Тарасова ніч» і майже повний, лише без п'яти з половиною рядків, текст послання «До Основ'яненка».

¹ Повідомля про знахідку Ю. Меженко в замітці «Невідоме видання «Кобзаря» 1840 р.» («Літературна газета» від 3 березня 1961 р.).

Немає сумніву, що, крім примірника, виявленого у бібліотеці Ленінградського університету, існували й інші, ідентичні йому примірники. Так, наприклад, О. Сенковський у заголовку своєї рецензії на «Кобзар» подає такий бібліографічний опис рецензованої книжки: «Кобзарь» Т. Шевченка. СП-бургъ, въ тип. Фишера, въ 12^о, с. 115»¹. Досі вказівка на те, що рецензований О. Сенковським «Кобзар» мав 115 сторінок, нічого не говорила дослідникам. Тепер же, знаючи примірник «Кобзаря» з бібліотеки Ленінградського університету, в якому саме 115 сторінок, ми можемо досить впевнено припустити, що О. Сенковський, найімовірніше, мав такий же примірник книжки.

Неспростовний доказ існування примірників «Кобзаря» з повнішим текстом послання «До Основ'яненка» та поеми «Тарасова ніч» знаходимо у відзиві про друковані твори Шевченка, складеному 1847 року в III відділі під час слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства. Автор цього відзиву Л. В. Дубельт, розглядаючи послання «До Основ'яненка» та поему «Тарасова ніч», по-своєму, як побачимо далі, переповів і частково

¹ «Библиотека для чтения», т. 39, 1840, апрель, стор. 14—16.

процитував ті рядки, яких у звичайних примірниках «Кобзаря» — з меншою кількістю сторінок — немає.

У відзиві про послання «До Осноу'яненка» він писав: «Могили питають у вітрів, де козацькі діти, і закликають їх. «Не повернуться,— відповідає море,— вони загинули». Правда, продовжує автор, не повернуться ні свобода, ані гетьмани, але слава розголосить, що сталося і чия правда!»¹ Так тенденційно — під кутом зору жандармського відомства — виклав Дубельт зміст послання: вихоплюючи одні мотиви, замовчуючи інші і тим самим фальсифікуючи зміст твору в цілому. Цитуємо тут цей відзив для того, щоб показати: у наведених словах Дубельта, без сумніву, йдеться про ті рядки послання, які збереглися в повнішому примірнику — з бібліотеки Ленінградського університету:

«Не вернуться! —
Заграло, сказало
Синє море,— не вернуться:
Навіки пропали!»
Правда, синє, правда, море!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,

Не вернется воля,
Не вернется козачество,
Не встанут гетьмани,
Не покроют Украину
Червоні жупани;
Україна сиротою
Понад Дніпром плаче:
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить...

У примірниках звичайних, які мали 114 сторінок, цей уривок вилучено і куніюру позначено п'ятьма рядками крапок.

Про поему «Тарасова ніч» у Дубельтовому відзиві зазначено, що Шевченко вигукнув: «Україно! Болить серце за твою долю! Де твоя свобода, гетьмани, козацтво? Хіба море затопило твої гори, могили? Вони мовчать. Плачте, козацькі діти!»¹ Це місце відзиву цілком очевидно стосується рядків, відсутніх у звичайних примірниках «Кобзаря», але надрукованих у примірнику Ленінградського університету:

Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!

Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 5, № 81, ч. 19, арк. 59.

Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 5, № 81, ч. 19, арк. 59.

Як згадаю тебе, краю!
Заплаче серденько...
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?
Де поділося? — Згоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?..
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.

«Грай же, море, мовчїть, гори,
Гулай, буйний! подем —
Плачте, діти козацькі!
Така ваша доля!»

Переказ названих Шевченкових творів у відзиві Дубельта не лишає сумніву в тому, що в нього був примірник «Кобзаря» з повнішим текстом. Це підтверджується й зробленим у III відділі російським прозовим перекладом «Кобзаря» 1840 року, яким, поряд з оригіналом, користувався Дубельт. Переклад цей також розходиться з текстом звичайних примірників

«Кобзаря», але цілком відповідає тексту примірника Ленінградського університету, зокрема, як і останній, містить повний текст поеми «Тарасова ніч» і майже повний текст послання «До Основ'яненка»¹.

Можливо, натяк на примірники «Кобзаря» з повним текстом поеми «Тарасова ніч» містять рядки в листі П. Куліша до Шевченка від 25 липня 1846 року: «...из Ваших произведений в «Кобзаре», самое оконченное и самое народное по складу и простоте есть «Тарасова ночь» (без пропусков)»².

Свого часу Ю. Меженко, опублікувавши перші відомості про виявлення у бібліотеці Ленінградського університету «Кобзаря» з меншою кількістю купюр у тексті, кваліфікував його як примірник, виготовлений в обхід цензури³. Так само інтерпретовано його й у нашій післямові до фототипного видання новознайденого примірника⁴. Однак наведені вище дані, особливо той факт, що III відділ 1847 року розглядав подібний же примірник, одержавши його, без сумніву, з офіційної установи (ймовірно, з цензурного комітету), змушують відкинути цей здогад.

Державний музей
Т. Г.
Шевченка
в Києві,
А-52,
арк. 13—14 зб.

«Листи до
Т. Г.
Шевченка.
1840—1861».
К.,
Вид-во
АН УРСР,
1962,
стор. 51.

«Літературна
газета»
від
з березня
1961 р.

Дис.:
Т. Г.
Шевченко.
Кобзар.
Фототипія
позацензурного
примірника

видання
1840 року.
К.,
Вид-во
АН УРСР,
1962,
стор. I—VI.

був 1847 року взятий для розгляду в III відділі. Розв'язати це питання за браком достатніх даних неможливо, проте висловимо припущення, що думка про нові вилучення в «Кобзарі», найімовірніше, могла належати і його видавцеві Мартосу.

Вище ми згадували про те, що Мартос подарував кілька примірників «Кобзаря» (а це, очевидно, були саме перші примірники тиражу — з меншим числом купюр) ще до підписання цензором квитка на випуск видання у світ. І в консервативно-реакційних колах «Кобзар» одразу ж викликав суперечки й зазнав нападок. Про одну з таких суперечок, — що відбулася 23 квітня 1840 року на вечорі в М. Маркевича, на якому був присутній і Шевченко, — в щоденнику Маркевича читаємо: «А Кукольник уже напав на Мартоса, критикував Шевченка, запевняв, що напрям його «Кобзаря» шкідливий і небезпечний. Мартос впадає у відчай»¹. Цей переляк і відчай, очевидно, й спонукали Мартоса, не зупиняючись перед додатковими видатками на переверстку, вилучити з «Кобзаря» ряд уривків, публікація яких могла мати неприємні наслідки не тільки для автора (що

й показав згодом розгляд «Кобзаря» в III відділі), а й для цензора та видавця книжки.

На обкладинці «Кобзаря» прізвище видавця було зашифроване криптонімом «П. М-с». Можливо, завдяки цьому Мартоса не згадано під час розгляду «Кобзаря» в III відділі 1847 року. Що ж до цензора Корсакова висновок III відділу був рішучий. У доповіді Миколі I від 28 травня 1847 року начальник III відділу О. Орлов, поряд із заборобою й вилученням «Кобзаря», пропонував винести сувору догану і цензорів цього видання. Однак покарати Корсакова було вже неможливо — 1844 року він помер.

4

Друкувався «Кобзар» у друкарні Є. Ф. Фішера. Умови, на яких цей спритний підприсмець, не завжди чесний у розрахунках з авторами й видавцями (як було це, зокрема, при виданні творів Г. Квітки-Основ'яненка), взявся за друкування «Кобзаря», невідомі. Ні шнура книжка друкарні, де потувались дані про тиражі, вартість складання, друку та витраченого паперу, ні рахунок

¹ Інститут російської літератури (Пушкінський дім), — рукописний відділ, ф. 488, № 39, арк. 41.

видавцєві на виконані роботи не збереглись. Книжку випущено в м'якій паперовій обкладинці, тобто в «убранні» дуже блазенькому. І сьогодні ми не маємо жодного примірника в первісній обкладинці.

Автор однієї із статей, надрукованих до сторіччя «Кобзаря», І. Букмен, так описував зовнішній вигляд видання: «Книжка була в синюватого-синій, так званій «німій» обкладинці, без будь-якого на ній друкованого тексту»¹. На жаль, у статті не зазначено, який саме примірник «Кобзаря» мав перед собою автор. Опис же не викликає впевненості в тому, що це був «Кобзар» саме в первісній, а не якійсь пізній обкладинці. Він суперечить старим бібліографічним описам, складеним у дожовтневий час бібліографами, яким, можливо, ще потрапляли на очі непошкоджені примірники книжки. За цими описами обкладинка «Кобзаря» не була «німою». На ній було надруковано: «Издание П. М-са». Поки не розшукано книжки у первісній обкладинці, доводиться приймати це свідчення на віру. З усіх прижиттєвих видань творів Шевченка «Кобзар» 1840 року був найбільш привабливий зовні:

непоганий папір, зручний середній формат, чіткий шрифт, рівний набір, продуманий розподіл тексту та його частин. Кожен твір розпочинається зі спуску на непарній сторінці. У поезії «Катерина», найбільшому творі збірки, зі спуску на непарній сторінці починається й кожен з п'яти розділів. Крім вступного вірша-заспіву «Думи мої, думи мої...», кожному твору передують окремі шмуцтитул. Шрифти шмуцтитулів гармонійно підібрано до основного шрифту книжки. Вдало розташовано — на шмуцтитулах — посвяти, що їх мають у «Кобзарі» 1840 року «Перебендя» («Е. П. Гребенке»), «Катерина» («В. А. Жуковському. На пам'ять 22 априля 1838»), «Тополя» («П. С. Петровской»), «Іван Підкова» («В. П. Штернбергу»), «Тарасова ніч» («П. П. Мартосу»).

Цікава особливість «Кобзаря» — офорт на початку книжки за малюнком художника В. Штернберга: народний співець-кобзар із хлопчиком-поводирем. За сюжетом малюнок Штернберга особливо близький до поезії «Катерина» — до її п'ятого розділу, але це не ілюстрація до окремого твору, а узагальнений графічний образ кобзаря, що дав назву першій

1
И. Букмен,
«Кобзарь»
Т. Г.
Шевченко.
(К столетию
первого
издания).—
«Книга
и
пролетарская
революция»,
1940, № 3,
стор. 91.

Шевченковій збірці. Призначення офорта — створити відповідний настрій, ввести читача в образний світ «Кобзаря».

З м'яким, соковитим офортом вдало поєднується лаконічний — загальний до всієї книжки — шмуцтитул з напівсвітлим набором на ньому одного лише слова — «Кобзарь».

У всьому відчувається піклування про те, щоб надати книжці гарного вигляду. Офорт-фронтиспіс, шмуцтитули, спуски, поєднання білих і напівбілих сторінок — все це зробило невеличку, по суті, збілочку, в якій лише 1429 віршованих рядків, досить величенькою, імпазантною книжечкою на сто чотирнадцять сторінок. Заслуга в цьому приписується передусім Гребінці, але наявність у книжці офорта за малюнком Штернберга, з яким саме в той час Шевченко мешкав на спільній квартирі, без сумніву, свідчить про участь і самого автора в оформленні книжки.

Друкарня Фішера містилася на Італійській вулиці, в будинку Яковлева, поблизу Катерининського каналу. Під час друкування «Кобзаря» сюди звичайно заходили Гребінка й Мартос, а з ними, мабуть, і Шевченко. Потреба

в цьому могла виникати для поета, зокрема, в зв'язку з читанням і правкою коректури.

Що текст «Кобзаря» зазнавав правки в коректурі, сумніву немає. В цензурному (він же й складальний) рукопису «Кобзаря» був підзаголовок: «Малороссийские песни и стихотворения». В друкованій книжці підзаголовок немає. Ясно, що його знято десь у коректурі.

Хоча в «Кобзарі» 1840 року й трапляються окремі друкарські помилки (наприклад, на сторінці 60 у поемі «Катерина» помилково надруковано «Те в ліс з шляху, як навесна» замість «Та в ліс з шляху...»; у баладі «Тополя» на сторінці 75 — «А нікто не чує» замість «А нікто...»), проте загалом коректура вчитана уважно й старанно. І цим «Кобзар» завдячує, найімовірніше, Гребінці.

Тираж першого видання «Кобзаря» навіряд чи перевищував тисячу примірників. Тогочасний книжковий ринок і взагалі був вузький, а для української книжки й поготів. До того ж тисячний тираж зумовлювався, очевидно, й уміщенням у «Кобзарі» офортом: більшої кількості відбитків офортна дошка не витримувала.

Див.:
«Северная
пчела»
від
4 і 30 травня
1840 р.

Як видно з оголошень у газеті «Северная пчела», книгарі В. Поляков та В. Заїка продавали «Кобзар» по карбованцю сріблом за примірник¹. Мабуть, так само продавали його й інші книгарі. Отже, валова виручка за тисячу примірників «Кобзаря» становила орієнтовно 1000 карбованців сріблом. Набір і друк, вартість паперу, 15—20-процентна (звичайна для того часу) скидка книгарям за комісію — все це, за нашими підрахунками, складало приблизно 500—600 карбованців. Очевидно, чиста виручка видавця П. Мартоса становила приблизно 400—500 крб.

Розійшовся «Кобзар» швидко. Згадувані вище оголошення в двох номерах газети «Северная пчела» були, наскільки нам відомо, єдиними друківаними повідомленнями про продаж книжки. Потреби в нових оголошеннях не було: у книгарів «Кобзар» не залежався. Коли в травні 1842 року харківський учитель П. Корольов звернувся до Шевченка з проханням надіслати «Кобзар», поет відповів йому: «Прийми не гніваючись «Гайдамаки», а на «Кобзаря» вибач. Нема ні одного. Як надрукую вдруге, то пришлю не один екз[емпляр]» (VI, 19).

Отже, видатки на друкування «Кобзаря» були відшкодовані досить швидко, та ще й принесли видавцеві прибуток.

Варто торкнутись питання про те, як розрахувався Мартос з Шевченком. Сам Мартос у згадуваних спогадах про поета підкреслював, ніби «з виданням «Кобзаря» у Тараса завелися грошенята...»¹. Однак це твердження тоді ж, одразу після опублікування спогадів Мартоса, рішуче спростував М. Лазаревський. «Шевченко розповідав мені, — писав він, — що перше видання (П. М-са) вийшло майже проти його волі і що при розрахунках з видавцем він одержав непомірно малу винагороду»².

Це свідчення близького поетового приятеля цілком узгоджується з словами самого Шевченка про те, що він «сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил...» (V, 44).

Памагання Мартоса виставити себе в ролі Шевченкового благодійника й мецената, як бачимо, безвідставіє. Його послуга Гребінці й Шевченкові у виданні «Кобзаря» не була безкорисливою й досить дорого обійшлася недосвідченому, довірливому поету.

¹ «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1863, т. IV, кн. 10, стор. 34.

² «Спогади про Шевченка». К., Держлітвидав України, 1958, стор. 255.

університеті, дістає й інший варіант —
текст основної, більшої частини тиражу
«Кобзаря», який, власне, й був
реальним фактом і чинником
літературного процесу початку
сорокових років минулого сторіччя
та наступних десятиліть. Два радянські
факсимільні видання взаємно
доповнюють одне одного і саме в своїй
сукупності, поставлені поряд, дають
повне уявлення про текст першого
«Кобзаря» та його драматичну долю.

ВАСИЛИЙ
СТЕПАНОВИЧ
БОРОДИН
ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ
«КОБЗАРЯ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

(НА УКРАИНСКОМ
ЯЗЫКЕ)

ВИГОТОВЛЕНО
НА КНИЖКОВИЙ
ФАБРИЦІ
«ЖОВТЕНЬ»
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
ВИРОБНИЧОГО
ОБ'ЄДНАННЯ
«ПОЛІГРАФКНИГА»
КИЇВ
ВУЛИЦЯ АРТЕМА
23-а

ЗДАНО
НА ВИРОБНИЦТВО
29.III 1974 РОКУ

ПІДПИСАНО
ДО ДРУКУ
27.VI 1974 РОКУ

ПАПІР
ДРУКАРСЬКИЙ
№ 1
60 × 90¹/₁₆

ФІЗИЧНИХ
ДРУКОВАНИХ
АРКУШІВ
2,25

ОБЛІКОВО-
ВИДАВНИЧИХ
АРКУШІВ
0,828

ЗАМОВЛЕННЯ
439

ТИРАЖ
25 000

ЦІНА КОМПЛЕКТА
В ФУТЛЯРІ
65 КОП.

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
«ДНІПРО»
ВОЛОДИМИРСЬКА
42

РЕДАКЦІЯ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО
ХУДОЖНЬО-
ТЕХНІЧНОГО
ОФОРМЛЕННЯ
ТА
КОНСТРУЮВАННЯ
ВИДАНЬ

ХУДОЖНИК
ВОЛОДИМИР ЮРЧИШИН

РЕДАКТОР
ЛАРИСА КИРИЛЕЦЬ

ХУДОЖНИЙ
РЕДАКТОР
ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО

ТЕХНІЧНИЙ
РЕДАКТОР
ОКСАНА ДОЛЬНИЦЬКА

КОРЕКТОРИ
ВАЛЕНТИНА ЗАБУДСЬКА
ГАЛИНА КРИВОПУСК